

M. LUKŠIENĖ

LIETUVIŲ INTELIGENTIJOS KRYPTYS XIX a. PIRMOJOJE PUSĖJE

*Viso svieta mokslus lietuviam paduosiu;
Viso svieta raštus, knygas lietuviškan versiu.
Lietuvnykai žmonės bus visi galvočiais,
Visam svietai visuos moksluos eis kello vedžiotų.
Mokės žemę dirbti, kaip už marių dirba,
Mažiau arę, mažiau sėję, turės daugiau duonos.
Patys sočiai valgys, vaikus auklės laisvė!
Ir, pardavę, kas atlieka, pripils aukso skrynias.
Visi pilni laimės tarp savęs mylėsis.
Pilni laisvės, patogumo viežlyvai žmonėsis.
Ir augs giesminykai karštos meilės pilni,
Amžių giesmės mūsų žemėj tvins ramumo vilnia.
Ir suvažiuos žmonės iš keturių šonų
Mūsų laisvės, ramios mūsų žemės pažiūrėtų.
Ir eis mūsų skardas per visą pasaulį...¹*

Perdirbę šią A. Baranausko poetinę viziją poemoje „Pasikalbėjimas Giesminyko su Lietuva“ į sąvokinę kalbą, gautume: per aukštą nacionalinę, materialinę (ekonominę) ir dvasinę kultūrą Lietuva taps laiminga, laisva, turtinga ir garsi. Duotasis ekonominio gyvenimo paveikslas supponuoja nebe baudžiavinę santvarką, o kapitalistinę. Apie politinę laisvę šioje poemos dalyje ne visai aiškiai pasakyta. Tačiau, kai prisimename „Giesminyko“ siūlomus Lietuvai kitus du kelius į laimę, vis dėlto apčiuopiame mintį ne tik apie socialinį, bet ir apie politinį išsilaisvinimą, nors ir neryškių kontūrų. Taigi turime pagrindinius, būdinguosius nacionalinio judėjimo ir jo tikslų bruožus. Kelias į šį išsilaisvinimą yra intensyvus kultūrinis darbas, kuris neįmanomas be didelio būrio įvairių profesijų nacionalinės inteligentijos. Baranauskas ideologas atmeta ir patį tikslą, ir šitą kelią. Lygiai taip pat jis atmeta ir antrąjį „Giesminyko“ siūlomą Lietuvai išsivadavimo būdą: prikelti senovę ir jos didžiavyrius, paskuti ginkluotos kovos keliu. Stengdamasis būti labai principingas ir nuoseklus klerikalinis ideologas, Baranauskas nesiūlo Lietuvai nei mokslo, nei ekonominės gerovės, nei politinės bei socialinės laisvės, o tiktai

¹ A. Baranauskas, Raštai, t. I, V., 1970, p. 43—44.

laimę po mirties. Tačiau Baranauskas poetas visu balsu už pirmąją Lietuvos ateities viziją. Ar ji tėra poeto vaizduotės išmonė, labai nedaug turėjusi bendra su realiąja tikrove? O gal jaunas Baranauskas apibendrina savo laiko visuomeninio gyvenimo linkmes, duodamas kartu ir poetinį siekiamo tikslo paveikslą? Apie visuomeninį šio kūrinio programiškumą nemaža kalbėta ir rašyta anksčiau ir mūsų dienomis². Ir vis dėlto, remiantis naujais duomenimis iš švietimo istorijos, norėtusi pasvarstyti: kokios to meto Lietuvoje buvo konkrečios sąlygos inteligentijos pažiūrų diferencijavimuisi, kuris atsispindėjo poemoje. Čia taip pat norėtusi paliesti tam tikrus lietuvių nacionalinės kultūros raidos aspektus bei jų ryšius su nacionaliniu judėjimu.

XIX a.— tai kapitalistinio gamybos būdo bei jį atitinkančių socialinių santykių įsigalėjimo amžius, didelių kultūrinių poslinkių amžius. Darosi masiškesnis ir demokratėja švietimas, gyvėja santykiai tarp atskirų vienos tautos sluoksnių kultūrų, ypač imama domėtis atskirų tautų kultūrų ypatybėmis. kartu keliant nacionalinės valstybės kaip tinkamiausios gyvenamajam metui ir ateičiai valdymo institucijos idėją. Nacionaliniai judėjimai užima visą XIX a. Per juos reiškiasi didelė dalis epochos ekonominių, socialinių ir kultūrinių procesų.

Kiekvienas visuomeninis reiškinys, ypač kur svarbią vietą užima kultūros veiksniai, yra sudėtingas dalykas ir kiekvienu atveju susijęs su specifinėmis vietos sąlygomis, tradicijomis, kultūrinėmis įtakomis (juk mes dabar stebime nacionalinius judėjimus, vykstančius feodalizmo sąlygomis, arba esame liudininkai, kai socialistinė santvarka kuriasi neseniai viešpatavusių feodalinių santykių krašte). Kol kurios nors visuomeninės grupės siekimas sutelkia mases, t. y. tampa judėjimu, visą tą laiką jį puoselėja pavieniai asmenys, grupelės. Vieni reikalavimai virsta masiškais anksčiau, o kiti vos užsimezga. Pagaliau tam tikru, dažnai nenusakomu momentu, kultūriniai reikalavimai gali peraugti į politinius, o kiti nepasiekia to laipsnio. Reikšmingas rodiklis yra amžininkų požiūrio į vykstančius procesus sąmoningumo laipsnis: kol pasikeitimai dar nedideli, juos tepastebi tik vienas kitas išvalgesnis stebėtojas, o kai jau amžininkai patys konstatuoja tam tikrus pakitimo etapus, tai yra ženklas, kad procesas gilėja ir darosi masinis.

Nacionaliniai judėjimai vienaip plėtojosi tose tautose, kurios turėjo nenutautusį feodalinį; ir ypač buržuazinį sluoksnį, kitaip — kur jie buvo nutautę ir kur buvo stiprios kultūrinės bei politinės įtakos iš svetur. Todėl vienur akcentas krypo į atskirų politinių, skaldžiusių tautą vie-

² R. Mikšytė, *Antano Baranausko kūryba*, V., 1964, p. 227—234; J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*, Białystok, 1965, s. 93—94.

netų jungimą (Vokietija, Italija), kitur — į gimtosios kalbos teisę, kultūros demokratėjimą ir t. t. Tokiems judėjimams būdingas bendras bruožas: vieną tautą sudarančių socialinių sluoksnių kultūrų integravimasis. Šis procesas neįmanomas be visuotinio kultūros demokratėjimo. Kuriais keliais ta integracija vyksta, priklauso nuo to, kiek kultūriškai tarpusavyje nutolę atskiri socialiniai sluoksniai. Pavyzdžiui, lietuvių, latvių ir kitose tokiose tautose kultūros susvetimėjimas tarp feodalų ir miestiečių bei valstiečių buvo daug didesnis, negu tose tautose, kur tarp mietųjų luomų nebuvo kalbinio skirtumo. Per svetimą kalbą skverbėsi ir svetima kultūra. Kalba sudaro savotišką barjerą keistis kultūrinėmis vertybėmis. Esant tokiai situacijai, liaudies kalbos teisių gynimas gali turėti ne vien kultūrinį, bet ir socialinį bei politinį turinį, žiūrint, koku tikslu ir kaip tų teisių reikalaujama.

Etninius tautos bruožus geriausiai išlaikė feodalizmo ir kapitalizmo epochų valstiečiai. XIX a. pradžioje, formuojantis tautos sąvokai, ieškant tautos individualumo bruožų, ir imta visų pirma ieškoti jų liaudyje. Tai visuotinis reiškinys to meto Europoje. Romantizmo srovė mene buvo viena iš to proceso apraiškų, kada „aukštieji“ sluoksniai atsigrįžo į „žemuosius“, surasdami ten pirma nepastebėtų kultūros lobių. Tačiau tose tautose, kur tarp tos pačios tautos atskirų luomų nebuvo kalbinio barjero, šis keitimasis kultūrinėmis vertybėmis vyko kitaip, negu tautose, kur buvo kalbinis barjeras. Pavyzdžiui, lenkų nacionaliniam judėjimui, kuris prasidėjo jau XVIII a. pabaigoje, vadovavo iš bajorijos ir miestiečių kilusi inteligentija, nedaug tepasigėsama inteligentų, kilusių iš valstiečių. Liaudinė kultūra Lenkijoje buvo traktuojama kiek kitokiu aspektu, negu Lietuvoje. Tačiau ir vienur, ir kitur vyko bendras kultūros demokratėjimo procesas, kai dalis kultūrinių vertybių buvo „nuleidžiamos“ iš „viršaus“ į „apačią“ arba pakeliamos iš „apačios“ į „viršų“.

Metus žvilgsnį į lietuvių nacionalinės kultūros plėtojimosi kelią XIX a., galima pastebėti tris tokius išsiskiriančius pakilimus: 1822—1831 m., 1850—1863 m. ir nuo 1883 m. („Aušra“). Po pirmųjų dviejų pakilimų sekė smukimo laikotarpis (politinės ir kultūrinės represijos po sukilimų), o po „Aušros“ laikų nacionalinio judėjimo kreivė kyla jau pastebimai aukštyn. Visų trijų periodų apogėjais iškilę programiniai reikalavimai turi daug bendra. Pirmuoju laikotarpiu dar negausus lietuvių inteligentų būrelis kėlė lietuvių kalbos viešumo klausimą (kartojama M. Daukšos „Postilės“ prakalba, 1822 m. K. Kontrimo „memorandumas“ universitetui), rūpinosi visus vadovėlius pradinei ir nors dalį vidurinei mokyklai išleisti lietuviškai, skleidė daugiau ar mažiau vualizuotas antibaudžiavines ir anticarines nuotaikas (S. Daukanto „Darbai“, S. Stanevičiaus „Arklys ir meška“, „Aitvarai“), stengėsi skleisti ekono-

mines žinias valstiečiams (S. Stanevičiaus ir S. Daukanto praktinės knygelės). Visa tai buvo daroma, atrodo, dar neturint jokių organizuoto veikimo formų, o remiantis tik asmeniniais toms idėjoms palankių žmonių ryšiais, daugiausia žemaičių teritorijoje.

XIX a. viduryje idėjinis reikalavimų turinys nedaug kuo skiriasi nuo ankstesniojo etapo. Tačiau jau išryškėja sumanymų, kurių neįmanoma įvykdyti, neturint tam tikros organizacijos: Akelaitis svajoja apie visuotinę lietuvišką pradinę mokyklą, išlaikomą visuomenės lėšomis, keliais atvejais iškyla lietuviškos periodikos leidimo projektų, lietuvių kultūriniais reikalams galvojama steigti spaustuve. Visa tai lieka tik sumanymais, bet konkrečiai jaučiamas reikalingumas organizuoti lietuvių visuomenę; atsiranda nedidelės draugijos, grupelės. Pirmą kartą matome mėginimą organizuoti ir liaudies mases blaivybės draugijos forma, bet, deja, tai dar neturi jokių platesnių kultūrinių uždavinių. Lietuvių inteligentijos veikla apima visą Lietuvą. Tai geriausiai atsispindi ir A. Baranauško poemoje.

Iš tikrųjų tik nuo „Varpo“ pasirodymo minėtieji reikalavimai, jų forma akivaizdžiai ėmė šakotis ir plėstis, stipriau pasireiškė organizuotumas ir masiškumas. Tai buvo neabejotinai naujas nacionalinės kultūros plėtojimosi etapas.

Kalbant apie šiuos žinomus faktus, visų pirma turima galvoje pagrindinis šio proceso veikėjas — inteligentas. Kas jis per vienas? Ankstesnė istoriografija (M. Biržiška), iš dalies net ir lenkų istorikas J. Ochmanskis, to proceso pradininku pirmajame etape, XIX a. pradžioje, laiko bajoriją, — tiksliau, bajorišką kilmės žemaičių inteligentiją³. V. Maciūnas, paskyręs tam laikotarpiui visą monografiją⁴, į šį klausimą nesigilina, bet ir neprieštaruoja M. Biržiškai. Kitaip samprotavo M. Römeris⁵, rašęs tuomet (1908 m.), kai dar labai nedaug tebuvo duomenų apie tą laikotarpį. Remdamasis loginiu nuoseklumu, jis teigė, jog lietuvių tautos nacionalinius bruožus išsaugojo liaudis, ir todėl nacionalinis judėjimas tegalimas, vadovaujant iš tos liaudies kilusiai inteligentijai. Dar griežčiau, telkdamas faktą po fakto ir kritiškai peržiūrėdamas paskelbtuosius, akcentavo iš valstiečių kilusios inteligentijos vadovaujamą vaidmenį A. Janulaitis. Tik ši inteligentija gali būti pagrindinis variklis kovoje dėl lietuvių nacionalinės kultūros, žinoma, nenuneigiant bajoriškąsios ir valstietiškosios inteligentijos tarpusavio kultūrinių bei ideologinių ryšių.

³ J. Ochmanski, Litewski ruch...

⁴ V. Maciūnas, Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje, K., 1939.

⁵ M. Römer, Litwa, Lwów, 1908, s. 52—53.

Nauju, marksistiniu aspektu šis požiūris plėtojamas tarybinėje lietuvių istoriografijoje, diferencijuojant klasiniu atžvilgiu ir valstietiją, ir inteligentijos reiškiamas ideologines kryptis.

Sąjūdis kurti nacionalinę lietuvių kultūrą, apimančią visą tautą, prasidėjo žemaičiuose. Žinoma, kad bajorija čia dar nebuvo nustojusi vartoti lietuvių kalbos, todėl jai bendrauti su liaudimi buvo daug lengviau. Nebuvo ji praradusi ir daugelio etninių bruožų, kurių jau buvo nebeteikę Rytų Lietuvos bajorai. Visa tai tiesa, bet tuo metu atsiranda ir valstietiškos kilmės inteligentija. Jos dar negalima pavadinti nacionaline, bet potencialiai ji tokia yra. Jos kamienas — nelažinis valstietis. Mūsų manymu, šis faktas tarybinėje lietuvių istoriografijoje per mažai akcentuojamas, nors duomenų šiuo klausimu kaupiasi vis daugiau. Žemaitis valstietis ekonomiškai gyveno geriau ir buvo daug šviesesnis, nei Rytų Lietuvos valstietis. Tai yra pažymėję istorikai L. Mulevičius ir M. Jučas⁶ savo studijoje apie kapitalizmo formavimąsi Lietuvoje. Žemaičiuose nelažinis valstietis jau XVIII a. antrojoje pusėje plačiai naudoja samdomąjį darbą, pažangesnes ūkininkavimo formas; prasideda gamyba rinkai — linų auginimas⁷. Nenuostabu, kad tokiam valstiečiui poreikis išmokti rašto atsiranda XVIII a. pabaigoje. Buržuazinėje istoriografijoje žemaičių švietimo lygio išaugimas laikomas atskirų asmenų (pavyzdžiui, vyskupų J. A. Giedraičio ir M. Valančiaus) nuopelnu. Tuo tarpu šandien reikia kalbėti ir apie objektyvius valstiečių švietimosi akstinus. Jau daugelis amžininkų pastebėdavo žemaičių liaudies išskirtinį švietimo lygį ne tik visos Lietuvos, bet ir Baltarusijos bei Ukrainos sričių atžvilgiu. Vadinas, tai nebuvo vien tik atskirų žmonių pastangų rezultatas. Pavyzdžiui, XVIII a. pabaigoje vyskupas I. Masalskis Vilniaus vyskupijoje labai energingai organizavo parapines mokyklas, bet, vos tik jis nustojo raginęs ir įsakinėjęs, mokyklų iš karto sumažėjo. Vakarinių sričių valstietį vertė mokytis rašto pats gyvenimas, besiplečiantys ekonominiai interesai, iš dalies kaimynų, Prūsų bei Kuršo, pavyzdys. Pradinių mokyklų išlaikymas gulė visų pirma ant pačių valstiečių pečių, o ne ant bajorų ar dvasininkijos, kaip dažniausiai literatūroje teigiama. Mes ligi šiol ir nekalbėjome apie pačios liaudies iniciatyvą švietimo srityje, priskirdami viską tik bajorijai arba plačiai suprantamai šviesuomenei.

Dar daugiau. Iš tezės, jog feodalizmo laikotarpiu mokslas buvo luominis, išvedame, kad iš viso valstiečiai nesimokė vidurinėse mokyklose.

⁶ Л. Мулявичюс, М. Ючас, Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве, Вильнюс, 1968.

⁷ Зг. Д. А. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века, Вильнюс, 1966, стр. 179.

Iš dalies tai tiesa, bet Žemaičiuose buvo kitoks vaizdas. Juo dažnai stebėjosi amžininkai. Iš tikro, pasižiūrėję į to meto Lenkijos vidurinių mokyklų mokinių socialinę padėtį, taip pat ir Rytų Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos atitinkamus duomenis, niekur didesnio valstiečių skaičiaus vidurinėje mokykloje nepamatysime. Ir Prūsijoje, nors ten XIX a. pradžioje veikė privalomas mokymas, bendras švietimo lygis buvo daug aukštesnis ir kapitalistiniai santykiai buvo labiau įsigyvenę, valstiečių, besimokančių vidurinėse mokyklose pasitaikydavo itin retai. O XIX a. pirmajame ketvirtyje Žemaičiuose buvo apskritinių-pavietinių (t. y. vidurinių) mokyklų, laikomų valstietiškomis, į kurias bajorai nenoriai leisdavo vaikus (pavyzdžiui, Ž. Kalvarijos, Padubysio, Dotnuvos). Daugelis statistinių duomenų, taip pat ir amžininkų pastabos rodo, kad dėl tebesilaikančios ir carinės valdžios visomis priemonėmis saugomos feodalizmo santvarkos gausus vidurines mokyklas lankiusių valstiečių ar neturtingų šlėktų būrys dažnai neturėjo kur įsidarbinti. Taigi pirmajame ketvirtyje net konstatuojama tam tikra inteligentijos perprodukcija⁸.

Dažniausiai valstietis pats savo lėšomis tesugebėdavo vos tik įpusėti vidurinę mokyklą, rečiau ją baigti. Populiari tuo metu teismo tarnautojo profesija, iš dalies ir kariškio, buvo bajorų privilegija. Valstiečiui lengviausia buvo iš nebaigtos vidurinės eiti į kunigų seminariją, kur gaudavo visą išlaikymą, arba į vienuolyną, kur, toliau pasimokęs, galėjo dirbti mokytoju arba likti vienuolyne. Atvejų atvejais konstatuojama, kad XIX a. pirmojoje pusėje žemaičių valstiečiai užplūdę visas ne tik savo, bet ir kitas Lietuvos ir net Baltarusijos dvasines seminarias. (Iš Varnių seminariją baigusiu 1848—1852 m. 65 žmonių 63 buvo valstiečiai⁹.) Taip pat dažnai pažymima, kad žemaičiai vienas kitą remia ir, kur galėdami, buriasi—juos jungė bendra socialinė kilmė ir etniniai bruožai.

Taigi XIX a. pirmojoje pusėje jau galima kalbėti apie valstietiškos kilmės inteligentijos nebe pavienius atvejus. Ji, deja, ne pasaulietinė, ji dar tipinga feodalinei santvarkai, nes jos dauguma—dvasininkai. Tai neabejotinai trukdė daugeliu atžvilgiu nacionalinei kultūrai šakotis ir gilėti. Katalikų bažnyčia tuo metu buvo lenkų kultūros įtakoje. Valstietis, pradėjęs inteligento kelią, patekdavo į lenkiškos, bajoriškos ir katalikiškos kultūros įtaką. Mokyklų mokymo turinys, kaip ir visur tuo metu, buvo tolimas liaudies kultūrai. Suprantama, kad ši valstietiškos kilmės inteligentija buvo nutolusi nuo savo kamieno. O vis dėlto XIX a. pradžioje ta masė ėmė fermentuotis. Kas pradeda šį procesą?

⁸ Z. Szwarczyński, *Kazimierz Kontrym. Towarzystwo Szubrawców*, Łódź 1961. s. 23.

⁹ M. Lukšėnas, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, K., 1970, p. 478.

Bendras ekonominis socialinis šio proceso pagrindas buvo kapitalistinių santykių stiprėjimas. Žemaičiuose tam sąlygas sudarė nelažinių valstiečių gausumas. Vis dėlto šalia gyvenantis Prūsų Lietuvos valstietis, kurio ekonominės galimybės, atrodo, nebuvo menkesnės, per visą XIX amžių vis mažiau berodė iniciatyvos kultūriniame gyvenime. Prūsijoje net ligi XIX a. vidurio pradinėse mokyklose lietuviai mokėsi gimtąja kalba, bet visa politinė mokymo turinio linkmė, kaip ir nuotaikos bažnyčioje, vieningai orientavo į vokiško Prūsijos valstybingumo stiprinimą. Kova dėl gimtosios kalbos Prūsų Lietuvoje neįgavo politinio atspalvio. L. Rėzos romantinės pastangos ieškoti bendrųjų etninių ir praeities saitų su visa lietuvių tauta liko beveik be atgarsio. Tuo tarpu Vakarų Lietuvoje visas kultūrinis gyvenimas suko kita linkme. Nesitenkinti vien pradiniu mokslu valstietį skatino iš dalies nuolatinis lietuviškai mokančių dvasininkų poreikis Žemaičiuose (bajorai į dvasininkus XIX a. nebesiveržė, o rytinėje Lietuvoje nebepaisyta lietuvių kalbos mokėjimo). Iš dalies (dėl šito galima ginčytis) galėjo turėti reikšmės ir šio krašto istoriškai susiformavę psichologiniai bruožai: ilgamečiai karai su kryžiuočiais negalėjo nepalikti tam tikros žymės žemaičių būde — atkaklumo, veržlumo ir laisvės pamėgimo (laisvųjų valstiečių gausumą siejo su šiais karais ir N. Ulaščikas¹⁰). Gal galima siekti ir dar ankstesnių laikų? Kaip teigia estų archeologas H. Mora¹¹, žemaičių ir aukštaičių bendruomenės struktūros buvusios skirtingos: žemaičiai turėję daug nobilių. Net laisvasis valstietis kildinamas iš tų tolimųjų laikų.

Palyginti didelis skaičius vidurinėse mokyklose besimokančių valstiečių ir smulkių bajorėlių, kad ir išlaikiusių savo tautos kalbą ir papročius, dar nerodo, kad jau būtų susidariusi nacionalinė inteligentija, kad ji būtų ieškojusi ryšių su savo kamieniu. Įžvalgus to meto žmogus T. Dobševičius savo atsiminimuose, konstatavęs valstiečių žemaičių veržimąsi į mokslus, pažymėjo, kad dėl to pačių valstiečių kultūrinis lygis nedaug tekilo — šis socialinis sluoksnius, vaizdžiai tariant, tik nukraujuodavo, išleisdamas geriausią savo elementą iš savo tarpo¹².

Vis dėlto mokykla ne tik karpė kultūrinius saitus tarp ją lankančiųjų ir liaudies. Ji iš dalies atliko katalizatoriaus vaidmenį. Ligi 1831 m. kai kuriems dėstytojams, šalia bendrųjų Lenkijos—Lietuvos liaudies kultūros klausimų, yra rūpėję daugiau ar mažiau ir specifiniai Lietuvos kultūros dalykai, o kartu ir to meto demokratinių humanistinių idėjų

¹⁰ Н. Н. Улащик, Предпосылки крестьянской реформы 1861 года в Литве и Западной Белоруссии, М., 1965, стр. 76.

¹¹ Zr. H. Moros recenziją apie V. T. Pашуто, Образование Литовского государства. — «Вопросы истории», 1961, № 9, стр. 150—155.

¹² T. Dobszewicz, Wspomnienia z czasów, które przeżyłem, Kraków, 1883, s. 72—73.

skleidimas. Šiuo atveju tiesioginiu ir netiesioginiu būdu buvo tiesiamas kelias suprasti ir įvertinti savo krašto liaudies kultūrą. To meto bajorijoje, o per ją ir mokykloje buvo gyvai puoselėjama savojo valstybingumo idėja, kuri feodalizmo epochos liaudyje buvo beveik išnykusi. Mokykla tiesiogiai ar per laikinai jos suburiamus mokinių ir mokytojų junginius aktyvizavo dalį užuomazgoje glūdinčių visuomeninių ar kultūrinių interesų, kurie savaip kristalizuodavosi, sužadinti naujai besikuriančioje iš liaudies kilusioje inteligentijoje.

Savosios nacionalinės kultūros specifiškumą ir skirtingumą stipriau jautė tos Lietuvos sritys, kur mažiau buvo nutautusių elementų — vakarinės dalys. Tačiau tas jausmas buvo gyvas ir toje istorinės Lietuvos dalyje, kuri net nebekalbėjo lietuviškai. Sparčiai intensyvėjantis lenkų nacionalinis judėjimas, kuris reiškėsi ir per Vilniaus universitetą, ėmė sąmoningai slopinti tą atskirumo jausmą. Atvykę čia iš Lenkijos dėstytojai, kaip antai J. Sniadeckis, čionykštę bajorijos vartojamą lenkų kalbą tiesiog vadino lietuvių kalba. Dažnai buvo aiškinama, kad Lietuva tesanti vienos tėvynės provincija. Kylant to meto Europos tautų nacionalinei savimonei ir gilėjant kultūrų demokratėjimo procesui, šiai iš valstiečių ir iš dalies iš smulkių bajorėlių kilusiai inteligentijai vis labiau aiškėja jos etninių ir kultūrinių bruožų artimumas atitinkamiems savosios liaudies bruožams.

Antra vertus, tuo metu iro valstietiškos kultūros uždarumas ir izoliuotumas. Kad ir nedaugelis, vis dėlto vienas kitas, lankęs vidurinę mokyklą, sugrįždavo ir į kaimą. Taigi rašto kultūra, politinės nuotaikos prieš carizmą, itin paplitusios inteligentijos tarpe, persimesdavo ir į kaimą. Tur būt, neatsitiktinai 1831 metų sukilimas Lietuvoje palietė daugiausia žemaičių valstiečius, nors ir ne dėl politinių, o dėl socialinių motyvų. Nepamirškime taip pat pačioje liaudyje stiprėjantį objektyvų poreikį mokytis. Tai liudija vakarinėse ir centrinėse Lietuvos srityse jau nuo XIX a. pradžios plačiai pasklidusios bakalorijos — pačių valstiečių iniciatyva kuriamos ir išlaikomos lietuviškos mokyklėlės, taip pat nemaži tiems laikams lietuviškų knygų tiražai (prisiminkime L. Ivinskio kalendorius, kurių išleisdavo ligi 8000 egz. arba Valančiaus leidinius, kurių spausdindavo ligi 40 000 egz.).

Taigi reikėtų skirti daug daugiau dėmesio, nei ligi šiolei, abipusei sąveikai tarp minėtųjų reiškinių ir liaudiškos kilmės inteligentijos, kurios pasaulėžiūra brendo domėjimosi nacionalinėmis kultūromis ir kartų kovų už savo teises laisvai plėtotis atmosferoje. Todėl pirmajame kultūrinio judėjimo etape, šalia nacionalinės kalbos viešumo klausimo, iškyla ir nacionalinės mokyklos problema. Iš pradžių ji dar neturi jokio politinio atspalvio, bet pažūręs į šiuos klausimus aiškiai diferencijuojasi. Nemaža kultūros darbuotojų dalis tebesilaikė luominio ir konfesinio švietimo

schemos, tačiau, patys kilę iš valstiečių ir būdami jų tarpe, nedvejodami pasisakė už gimtąją kalbą bent pradinėje mokykloje. Tokių darbuotojų daugiausia buvo žemaičių dvasininkų tarpe. Jie rašė knygas liaudžiai, aktyviai dalyvaudami švietimo darbe, bet nesistengdami pakeisti esamos padėties, remdami tik pačios liaudies jau sukurtą lietuvišką mokyklėlę. Iš tokių veikėjų pažymėtini A. Tatarė, J. Dovydaitis ir kt. Konfesinio švietimo gimtąja kalba motyvu Žemaičių vyskupija po 1841 metų imasi vadovauti pradinėms mokykloms, kurios buvo beišslystančios iš jos rąkų. Valančiaus gyvenimo metu švietimo akcija nepaprastai suaktyvėjo, susidarė tartum atskira švietimo organizacija. Ji rėmėsi jau esama lietuviška bakalorija, jos susikūrusia tradicija. Tuo atžvilgiu būdinga Valančiaus laikysena: jis vargiai slepia savo prieššką požiūrį į valdžios mokyklas, o dėl lenkų kalbos stengiasi užimti neutralią poziciją. Tačiau jo laiškas dėl mokymo lietuviškai Vidžių apylinkėse¹³ rodo, kad jis anaipol nebuvo abejingas lietuvių kalbai mokyklose. Tą rodo ir jo paties raštai liaudžiai. Vis dėlto ir šioje itin pasyvioje valančinių mokyklų pozicijoje lenkų kalbos atžvilgiu glūdėjo nacionalinės kalbos pasirinkimas ir parama lietuviškos mokyklos vystymui. Kalbinio apsisprendimo procesas gilėjo, o apie amžiaus vidurį tos pačios dvasininkijos tarpe susikristalizuoja ir visai kitos pakraipos reikalavimų. Tai nebuvo naujos mintys, palyginti su 1822—1824 metų studentų būrelio veiklos programa. J. Čiulda nespausdintoje savo lietuvių kalbos gramatikos pratarmėje gimtosios kalbos klausimą jau sieja su visos tautos švietimu ir kultūros kilimu, kuriuo dažniausiai buvo grindžiamas reikalas mokyti liaudį skaityti ir rašyti gimtąja kalba. J. Čiulda, prisidėdamas prie daugelio mūsų kultūros darbuotojų, nurodė labai reikšmingą skiriamąjį bruožą tarp radikaliojo sparno požiūrio į lietuvių kalbą ir reakcingojo. Pastarasis, skirdamas lietuvių kalbą tiktai liaudžiai, stengėsi neplėsti per daug liaudies horizonto, palikdamas jai elementarias tikybinės žinias lietuvių kalba. Šią kryptį palaikė visas reakcingasis feodalinės visuomenės sparnas, iš esmės įstatymais ją globojo carinė valdžia ir Rusijoje, ir po padalijimų atitekusiose jai srityse. Vis dėlto iš pažiūros grynai socialinio pobūdžio lietuvių kalbos teisių varžyme bei ribojime glūdėjo ir politinis momentas. Tą rodo Lietuvos dvarininkų reagavimas į lietuvių kalbos teisių plėtimą. M. Akelaičiui svajojant apie ištisai lietuvišką pradinę mokyklą, spausdoje tuoj atsirado balsų, prikišančių, jog „jis žaidžias su lietuviškumu be reikalo arba nežinomam reikalui“¹⁴. O žinomas istorikas M. Balinskis

¹³ Zr. M. Lukšienė, „Švietimas iki 1919 m.—Kn. „Gaidės ir Rimšės apylinkės“, V, 1969, p. 131.

¹⁴ M. Biržiška, Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, t. I, K., 1931, p. 340.

pabrėžė, kad lietuvių kalba vartotina liaudžiai pradinėms žinioms įgyti, ir gablesnieji iš tos liaudies platesniame pasaulyje turį sugebėti lenkiškai kalbėti¹⁵. Savo politiniu skambėjimu ir S. Daukanto „Būdas“ kėlė carinei cenzūrai baimės.

Vadinasi, kultūrinė kova, vykstanti XIX a. viduryje, amžininkų jau vertinama ir politiniu požiūriu, įžiūrint joje pavojų unijiniams siekimams arba, carinės valdžios akimis, pavojų atsiskirti. Žinoma, tai dar tebuvo vienas kitas politinis aspektas, pradedas kaltis iš grynai kultūrinio pobūdžio siekimų. Politiniai akcentai ir programos teatsiras „Aušros“ ir „Varpo“ laikotarpiu.

Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų tautų, taip pat anksti iškilo nacionalinės kultūros turinio ir jos tradicijų problema. Rūpindamosi nacionaline kultūra, vienos tautos stengėsi ją papildyti liaudies kultūros vertybėmis, o kitos liaudies kultūrą turėjo dėti savo kultūros pamatan. Romanizmo srovė mene buvo viena iš to proceso apraiškų. Herderis, Puškinas, Mickevičius ir daugelis kitų įteisino savo ir kitų tautų liaudies meną to meto išsimokslinusioje visuomenėje. Lietuvoje šis klausimas buvo juoba aktualus. Tuo atžvilgiu 1814 m. Lietuvoje pasirodžiusias A. Strazdo „Giesmes svietiškas ir šventas“ (Prūsų Lietuvoje būtų L. Réza) reikėtų laikyti kone kūrybiniu manifestu, dedant literatūros pagrindan liaudinę kultūrinę tradiciją. Ta pačia linkme eis S. Stanevičius, S. Daukantas ir kiti.

Priklausomai nuo to, kaip tos kultūrinės problemos, kurios grindė kultūros demokratėjimą ir nacionalinį jos charakterį, buvo sprendžiamos, to meto visuomenėje ėmė ryškėti dvi kryptys. Vieni, nuosaikieji, tenkinosi esama padėtimi, terėmė dažnai pačios liaudies iniciatyva išlaikomą siaurą savo turiniu lietuvišką pradinę mokyklą tikybiniam švietimui. Šiam tikslui, taip pat ir praktinėms žinioms plėsti gamino lietuvišką raštiją. Jie nebandė griauti sienos, kuria buvo atitverta liaudis nuo kitų sluoksnių kultūrų, o pati liaudinė kultūra juos mažai tedomino. Nerodydami jokių platesnių meninių ir kitų kultūrinių interesų, jie stengėsi neliesti ir socialinių bei politinių klausimų, nors palankumo carizmui neįjutė, laikydami idealu unijinę Lenkijos—Lietuvos valstybę. Jie lietuvių nacionalinei kultūrai skyrė tik žemutinį laiptą visuomenėje. Radikalusis sparnas jau nuo XIX a. pirmojo ketvirčio nerūšiavo mokslo ar meno socialiniu atžvilgiu, o skyrė juos visai lietuvių tautai. Tuo pačiu buvo suponuojama, kad yra lietuvis inteligentas skaitytojas, o jam reikia ne tik pradinės, bet ir vidurinės mokyklos lietuvių kalba. Buvo rašomi mokslo veikalai lietuviškai, vadinasi, buvo palaikoma mokslo demokratizacija ir siekiama kurti pilnavertę nacionalinę kultūrą, kuri neįmanoma be moks-

¹⁵ Ten pat, p. 339.

lo ir meno gimtąja kalba. Kartu rūpintasi kelti ir ekonominį krašto lygį. Tai A. Baranausko nusakytos dvi srovės. Trečioji, romantiškoji, kryptis, kaip poetas sako, norinti grąžinti senovę, tur būt, neturėjo tuo metu aiškesnio veido. Dalis idealizuojančių praeitį romantikų svajotojų ėjo išvien su radikaliuoju sparnu, ieškodami praeityje atramos kuriamajam nacionalinės kultūros darbui ir kartu savo siekių politinio nuspalvinimo (S. Daukantas). Kiti praeities vaizduose ieškojo paramos unijinei valstybės koncepcijai, anaipol nemėgindami griauti kalbinio barjero ir kultūros turinio skirtumo tarp liaudies ir feodalų sluoksniu. Taigi Baranausko pažymėtą trečiąją kryptį beveik galima paskirstyti tarp dviejų pirmųjų, nebent ją būtų tikslinga turėti galvoje, kalbant apie darbo metodus, jų gyvenimiškumą ir realumą. Vadinasi, A. Baranauskas poemoje atskleidė savo visuomenės požiūrių pasiskirstymą į nacionalinės kultūros kūrimo kelią, jos turinį ir galutinį tikslą. A. Baranausko poetiškai apibūdinta radikaloji kryptis, J. Ochmanskio pavadinta liberaline pozityvistine kryptimi¹⁶, nelaikytina tik projekcija į ateitį.

Apibendrinant čia pateiktus faktus, ar nereikėtų mūsų istoriografijoje prie nacionalinio judėjimo, kurį laikome tik XIX a. antroje pusėje susiformavusiu reiškiniu, jungti ir jo ištakų, akcentuoti drauge to proceso vientisumą ir evoliuciją. Juk nacionalinis judėjimas, būdamas ir kultūrinis procesas (žmonių sąmonės, emocinių nusiteikimų dalykas), pamažu pereina iš kultūrinės kovos formų į politines. Tam tikri perėjimo momentai pastebimi jau ir XIX a. pirmojoje pusėje, tik masiškumo laipsnis dar labai nedidelis. Lig šiol apie nacionalines mokyklas kalbėdavome tik kaip XIX a. antrosios pusės reiškinį. Tačiau jis jaudino mūsų visuomenę jau nuo amžiaus pradžios. Per maža, atrodo, dėmesio kreipėme į aktyvų pačios liaudies vaidmenį kultūriniuose procesuose, tartum vienintelis jų variklis — saujelė tyruose šaukiančių inteligentų. Daugelis čia tik paliesusių klausimų ateityje dar turės ir paryškėti, ir pagilėti, o gal net pasikeisti, atsiradus daugiau studijų, skirtų kultūriniam procesams nagrinėti.

---

¹⁶ J. Ochmański, *Litewski ruch...*, p. 93.